

TÜRK TARİHİNİN
DAĞLARI, GÖLLERİ VE NEHİRLERİ
EDİTÖR
OKAN YEŞİLOT

VakıfBank Kùltür Yayınları: 0352
Tarih: 096

TÜRK TARİHİNİN
DAĞLARI, GÖLLERİ VE NEHİRLERİ
EDİTÖR
OKAN YEŞİLOT

Yayın Danışmanı
Ekrem Demirli

Proje Editörü
Ömer Uzunagaç

Kapak ve Sayfa Uygulama
Faruk Özcan

Haritalar
Atilla Karataş

Son Okuma
Ali Kılıç

VakıfBank Kùltür Yayınları
İnkılap Mahallesi
Dr. Adnan Büyükdenez Caddesi
No: 7/A1 – Kat 13
34768 Ümraniye / İstanbul
Telefon: 0 216 285 9571
www.vbky.com.tr – info@vbky.com.tr
Sertifika No: 40141

© Vakıf Pazarlama San. ve Tic. A.Ş., 2024

ISBN 978-625-6647-72-5

*Kitabın tüm VakıfBank Kùltür Yayınları'na aittir.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak
sınırlı alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni olmaksızın
hiçbir elektronik veya mekanik araçla çoğaltılamaz. Eser
sahiplerinin manevi ve mali hakları saklıdır.*

Baskı
İmak Ofset Basım Yayın A.Ş.
Akçaburgaz Mh. 137. Sk. No:12
34522 Esenyurt / İstanbul / Türkiye
Tel: +90 444 62 18
Sertifika No: 71320

1. Baskı: Aralık 2024

TÜRK TARİHİNİN
DAĞLARI,
GÖLLERİ VE NEHİRLERİ

EDİTÖR
OKAN YEŞİLOT

OKAN YEŞİLOT

Giresun'un Piraziz ilçesinde doğdu. İlkokulu Gökçeali'de, ortaokul ve liseyi Samsun Ladik Akpınar Öğretmen Lisesi'nde bitirdi. 1988 yılında kazandığı Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği Bölümünden 1992 yılında mezun oldu. Yüksek lisansını Prof. Dr. Nesrin Sarıahmetoğlu danışmanlığında "Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in Hayatı ve Faaliyetleri" adlı teziyle yaptı. Doktorasını Prof. Dr. Abdülkadir Donuk danışmanlığında "Hasan Melikzade Zerdabi'nin Hayatı ve Faaliyetleri" adlı teziyle tamamladı. 1995-96 yıllarında Azerbaycan Bakü Devlet Üniversitesi'nde misafir öğretim elemanı olarak bulundu. 1997-98 yıllarında Uluslararası Türk-Kazak Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi'nde öğretim görevliliği yaptı. 2008 yılında Marmara Üniversitesi'nde doçent unvanı aldı, 2014 yılında da aynı üniversitede profesörlüğe atandı. Hâlen Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Kafkasya Tarihi Anabilim Dalında öğretim üyesi ve Türkiye Araştırmaları Enstitüsü müdürü olarak görev yapmaktadır. Yayımlanmış kitaplarından bazıları şunlardır: *Şah'ın Ülkesinde* (2014), *Hacı Zeynelabidin Tagiyev* (2015), *Ateş Çemberinde Azerbaycan* (2022).

İÇİNDEKİLER

Önsöz	9
Türk Tarihinin Kadim Coğrafyası Kürşat Yıldırım	11
Orhun Irmağı ve Ötüken Ahmet Taşağıl	37
Sarı Irmak Kürşat Yıldırım	49
Selenge Nehri Havzası'nın Türk Kültür Tarihindeki Yeri ve Önemi Alpaslan Ceylan, Yavuz Günaşdi, Oktay Özgül, Nezihat Ceylan, İbrahim Üngör, Burak Bingöl	63
Sibirya'nın Kutsal Denizi: Baykal Gölü Abdul Metin Çelikkbilek	113
Tanrı Dağları Hayrettin İhsan Erkoç	135
Isık Göl Abdrasul İsakov, Guldana Murzakulova	163
Türk Düşün Sisteminde Kültürel Bellek Mekânlarına Bir Örnek: Altay Dağları Harun Arslantürk	175
Talas Boylarından Orta Asya Türk Tarih ve Medeniyetine Bakış Fatih Ünal	189
Dağ Sedirinin İğneleri: Yenisey Zafer Sever	239
Sınırları Aşan Su: İrtiş Nehri Nur Çetin	253

Batı Sibirya Türklüğünün Yaşam Sahası Tobol Nehri ve Tarihi Hadiseler Mesut Karakulak	271
Aral Gölü Dinçer Koç	293
Uygarlıkların Şekillendiği Nehir: Türk Tarihinde Sır Derya Murat Özkan	307
Ceyhun Nehri'nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi Tuba Tombuloğlu	327
Kuzey Türklerinin İncisi: İdil Nehri İlyas Kemalğlu	355
Hindukuş Dağları ve Türk Tarihi Açısından Önemi Hüsne Hilal Şahin	371
Hayber Geçidi Hüsne Hilal Şahin	383
Safevîlerin Merkezinde Zâyenderûd Nehri Gülseren Fermanoğlu	405
Türk Tarihinde Kafkas Dağları ve Stratejik Önemi Ayna Askeroğlu Arslan	421
Kafkasya'nın İncisi: Hazar Denizi Okan Yeşilot	437
Türk Tarihinin Sınır Nehri: Aras Zeynep Akarslan	459
Kafkasya'nın Kadim Demirkapısı Derbent Mustafa Tanrıverdi	475
Türk Tarihinde Kuban ve Çevresi Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu	491

Medeniyet Kaynağı: Nil Süleyman Kızıltoprak	507
Meriç Nehri'nin Türk Tarihindeki Önemi Neriman Ersoy Hacısalihoglu	529
Tuna Nehri'nin Türk Tarihi Açısından Önemi Filiz Yıldırım	551
Türk Tarihinde Sakarya Nehri'nin Önemi Bülent Bakar	575

ÖNSÖZ

Türkler; Sibirya, Mançurya, Moğolistan, Kuzey Çin, Gansu, Doğu Türkistan, Tibet, Kuzey Hindistan, Afganistan, Batı Türkistan, Kafkasya, İran, Anadolu, Balkanlar, Karadeniz'in kuzeyi, Doğu Avrupa, Arabistan Yarımadası, Kuzey Afrika gibi birçok coğrafyada devletler kurmuş ve bu bölgelerin medeniyetine katkıda bulunmuştur. Bu geniş coğrafyanın sınırları içerisinde yer alan dağlar, göller ve nehirler gibi doğal unsurlar, yalnızca fizikî coğrafyanın belirleyici özellikleri olmakla kalmamış, aynı zamanda Türklerin siyasi, askerî, ekonomik ve kültürel yönelimlerini de derinden etkilemiştir. Türk halklarının göç yollarını belirleyen bu unsurlar, aynı zamanda sosyal örgütlenme, yerleşim düzeni ve tarımsal faaliyetler gibi alanlarda da önemli rol oynamıştır. Türk tarihindeki dağlar, doğal birer sınır oluşturarak hem Türklerin savunma stratejilerini etkilemiş hem de belirli bölgelerin kültürel kimliğini güçlendirmiştir. Nehirler, Türk toplumları için sadece su kaynağı olmakla kalmamış aynı zamanda ticaret, ulaşım ve sınır belirleme açısından stratejik öneme sahip unsurlar olmuştur. Göller, Türk topluluklarının hem yerleşim hem de ekonomik faaliyetleri açısından stratejik öneme sahip olmuşlardır.

Türk Tarihinin Dağları, Gölleri ve Nehirleri adlı çalışmamız 2019 yılında başlayan Türk tarihinin liderleri, manevi liderleri, şehirleri, kadınları ve esirleri projelerinin devamı niteliğindedir. Söz konusu proje kapsamında 2019 yılında *Türk Tarihinde Liderler*, 2021 yılında *Türk Dünyasının Manevi Liderleri*, 2022 yılında *Türk Tarihinin Kadim Şehirleri*, 2023 yılında *Türk Tarihinde İz Bırakan Kadınlar* ve *Türk Tarihinde Savaş Esirleri* adlı çalışmalar Türk Dünyası ve tarihine ilgi duyanların istifadesine sunulmuştur.

Türk Tarihinin Dağları, Gölleri ve Nehirleri Ötüken'den Tuna Nehri'ne kadar Türklerin tarihî coğrafyasında yer alan dağları, gölleri ve nehirleri ele almaktadır. Çalışma kapsamında ilk olarak Türk Dünyasının kültür ve medeniyetinin şekillenmesinde rol oynayan Türk Dünyasının tarihî coğrafyası ele alınmış, devamında ise Orhun Irmağı ve Ötüken, Sarı Irmak, Selenge Nehri, Baykal Gölü, Tanrı Dağları, Isık Göl, Altay Dağları, Talas Nehri, Yenisey Nehri, İrtiş Nehri, Tobol Nehri, Aral Gölü, Sır Derya, Ceyhun Nehri, İdil Nehri, Hayber Geçidi ve Hindikuş Dağları, Zayenderud Nehri, Kafkas Dağları, Hazar Denizi, Aras Nehri, Derbent, Kuban, Nil Nehri, Meriç Nehri, Tuna Nehri ve Sakarya Nehri alanının uzmanları tarafından incelenmiştir.

Bu çalışmada ele alınan dağların, gl ve nehirlerin bir kısmı günümüzde farklı ülkelerin sınırları içerisinde kalmış olsa da Türk tarihi açısından sahip oldukları önem göz ardı edilemez niteliktedir. şüphesiz Türk tarihi açısından önem arz eden dağlar, gller ve nehirler bu eserde ele alınan kadar az değildir. Bu çalışmanın, bundan sonra yapılacak çalışmalara örnek olması ve kaynaklık etmesi temennimizdir. *Türk Tarihinin Dağları, Glleri ve Nehirleri* adlı çalışmamıza çok sayıda akademisyenimiz önemli katkılarda bulundu. Çalışmamıza katkı sağlayan yazarlarımıza, haritaların çizimi için Doç Dr. Atilla Karataş'a, çalışmanın tüm sürecine dahil olan Dr. Öđr. Üyesi Zeynep Akarslan'a, Dr. Öđr. Üyesi Elif Uzunađaç'a, Dr. Öđr. Üyesi Gülcan İnalçık'a; VakıfBank Kültür Yayınları Yayın Danışmanı Ekrem Demirli'ye ve Proje Editörü Ömer Uzunađaç'a çok teşekkür ederim.

Prof. Dr. Okan Yeşilot
İstanbul 2024

TÜRK TARİHİNİN KADİM COĞRAFYASI

KÜRŞAT YILDIRIM*

GİRİŞ

TÜRK COĞRAFYASININ GENEL TASVİRİ

Türkler, tarih sahnesine çıktıkları günden itibaren geniş coğrafyalara yayılmıştır. En erken dönemlerden XX. yüzyıla kadar geçen süreçte Sibirya, Mançurya, Moğolistan, Kuzey Çin, Gansu, Doğu Türkistan, Tibet, Kuzey Hindistan, Afganistan, Batı Türkistan, Kafkasya, İran, Anadolu, Balkanlar, Karadeniz'in kuzeyi, Doğu Avrupa, Arabistan Yarımadası ve Kuzey Afrika gibi bölgelere gerçekleştirilen Türk akınları ve bu bölgelerde kurulan yerleşimlerle sağlanan hâkimiyet, yerel halkların Türklere tâbi olmasını mümkün kılmıştır. Bununla birlikte Türklerin en eski hayat sahaları, doğuda Mançurya'ya batıda Macaristan ovasına kadar uzanan "Türkistan" topraklarıdır.

Bu sahanın su sınırları doğuda Pasifik Okyanusu; kuzeyde Kuzey Buz Denizi; batıda Karadeniz, Adriyatik, Akdeniz; güneyde Umman Denizi ve Kızıl Deniz'dir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin kendi tarafındaki kıyılarına hâkim olduğu Akdeniz, Karadeniz, Kızıldeniz, Adriyatik dışındaki deniz kıyıları Türklerin hayat sahası olmamıştır. Türkler esasen Asya ve Avrupa'nın denizden uzak iç kesimlerinde, güneyi ve batısı Çin, Hindistan, İran, Doğu ve Batı Roma gibi büyük yerleşik medeniyetlerle çevrili topraklarda yayılmışlardır.

Türklerin Asya ve Avrupa'da yaşadıkları topraklara denizler ve okyanuslardan yeteri kadar nem ulaşmadığından kurak bir iklim söz konusudur. Atlantik Okyanusu'ndan gelen bulutlar büyük bir engelle karşılaşmadığı için bu coğrafyada nispeten etkili olmaktadır. Hint Okyanusu'ndan gelen nem, Himalaya Dağları tarafından engellenmekte, Pasifik Okyanusu tarafından gelen etkiler ise kıyılarla sınırlı kalmaktadır. Kuzey Buz Denizi'nden gelen hava dalgası bütün Sibirya'yı soğutmaktadır. Buna "Sibirya Yüksek Basıncı" da denir. Bozkır ile kurak, çöl ve yarı çöl kuşakta yazları sıcak, kışları soğuktur. Yağış miktarı çok azdır. Yıllık ortalama sıcaklık çok düşüktür. Bununla birlikte Mançurya'da Pasifik Okyanusu etkisiyle hava daha nemli ve ılımandır.

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul/Türkiye, kursat.yildirim@istanbul.edu.tr

Türklerin coğrafyasında ırmak boyları çok önemlidir. İç taraftaki ırmakların çoğu büyük göllere dökülür. İdil ve Çulman (Kama) ile Yayık (Ural) ve Emba ırmakları aslında bir göl olan Hazar Denizi'ne; Seyhun ve Ceyhun Aral Gölü'ne; İli, Balkaş Gölü'ne; Orhun, Tula, Selenge ise Baykal'a dökülür. Sibirya'daki Yenisey, Ob, İrtiş, Lena gibi ırmaklar ise Kuzey Buz Denizi'ne akar. Mançurya tarafında ise Sungari, Amur büyük ırmaklardır. Dicle ve Fırat ise Anadolu'dan doğar, güne-ye akıp Basra Körfezi'ne dökülür.

Pamir, Tanrı Dağları, Altay, Sayan, Tannu-Ola, Hangay, Yablonov gibi dağ zincirleri doğudaki Türk topraklarını coğrafi olarak ikiye böler. Bu zincirlerin kuzeybatısında Batı Türkistan, İdil-Ural, Güney Rusya; güneydoğusunda Doğu Türkistan, Moğolistan bulunur. Moğolistan'ın doğusunda Büyük Kingan Dağları uzanır.

Hazar Denizi ile Ceyhun arasında Karakum, Ceyhun ile Seyhun arasında Kızılıkum çölleri vardır. Doğu Türkistan'da Tanrı Dağları'nın güney etekleri ile Karakurum, Kurum Dağları arasında Taklamakan Çölü bulunur. Sözü edilen ilk çöllerin olduğu topraklarda Seyhun ve Ceyhun arasında kalan bölge tarihi olarak Maveraünnehir şeklinde adlandırılır. Taklamakan Çölü'nde Tarım Irmağı, Yarkent Irmağı, Hoten Irmağı gibi büyük ırmaklar vardır. Bu ırmakların aktığı çöl bölgesinin tamamı Tarım Havzası olarak adlandırılır.

Ural Dağları'ndan doğuya doğru tundra, orman, yarı orman-yarı bozkır kuşağın olduğu bütün topraklar Sibirya olarak adlandırılır. Buranın güney sınırı Kazakistan bozkırları, Altay-Sayan Dağları, Yablonov Dağları ve Amur Havzası'dır.

Türk bozkır kuşağının en güneydoğu ucu Gobi Çölü'ne kadar uzanır. Bu çöl, İç Moğolistan'ın doğu kısımlarından başlayıp batıdaki Gansu koridorunun kuzey ucuna kadar devam eder. Bu çölün güneyinde nispeten ılıman iklim, tarıma elverişli araziler vardır. Kuzeyinde Hangay, Altay ve Tanrı dağları bulunur. Çölün güneyindeki Ordos bölgesi, Sarı Irmak dirseğinin içindeki sulak ve bereketli topraklardır. Pekin'den Gansu'daki Lanzhou'ya kadar uzanan hattın kuzeyi, Kuzey Çin olarak bilinmektedir. Kuzey Çin tarih boyunca Türklerin yaşadıkları topraklar olduğu için Çin Seddi denilen setlerin çoğu yaklaşık olarak bu hattın kuzeyine çekilmiştir.

Doğu Türkistan ve Gansu bölgeleri en eski Türk yurtlarındandır. Buralarda ticaret yolları üzerindeki vaha şehirleri bulunmaktadır. Hava kurak ve sıcaktır. Verimli tarım arazileri yanında çöllere kaplı, rakımı alçak düzlükler de çoktur.

Doğu Türkistan'ın hemen güneyinde Tibet platosu bulunur. Tibet'in ortalama rakımı 4.000 metreyi aşmaktadır. Tibet'te Karakurum, Himalaya, Kurum (Kunlun) Dağları vardır ki buralar dünyanın en yüksek yerleri olduğu için Tibet'e

“dünyanın çatısı” da denmektedir. Tibet’in kuzey sınırında Kurum, Karakurum Dağları; güney sınırında ise Nepal ve Hindistan bulunmaktadır. Tibetliler tarihin çok kısa bir döneminde Doğu Türkistan ve Gansu’yu işgal etmişlerse de en eski zamanlardan beri bu dağlık arazinin dışına çıkmamışlardır.

Doğu Türkistan’ın batı sınırı olan Pamir Dağları’ndan Hazar Denizi’ne kadar olan topraklar Batı Türkistan olarak adlandırılabilir. Bugün üzerinde Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Kazakistan cumhuriyetlerinin olduğu Batı Türkistan’da çöl sahası çoktur. Bu sahanın merkezi bereketli tarım arazileriyle, bağlarla, bahçelerle kaplıdır. Rakımı alçak bozkır sahası olan Kazakistan’ın kuzey kısmı ise doğudan batıya uzanan tipik bozkır kuşağıdır. Doğu tarafındaki Cungarya ve Yedisu kavimleri göçünün güzergâhındaki bozkırlardır.

İdil-Ural ırmaklarının havzası Kazakistan bozkırının uzantısıdır. Karadeniz’in kuzeyine doğru önce sulak bozkır kuşağı, sonrasında ormanlık saha başlar. Böylece Türk coğrafyasının en batı uçları, batıda Karpatlara ve oradan Macaristan ovasına kadar uzanır.

Adriyatik Denizi, Akdeniz, Marmara, Karadeniz ile çevrili bir yarımada olan Balkanlar’ın kuzey sınırlarını Tuna, Sava gibi ırmaklar ve Karpatlar Dağları’nın doğusu çizer. Güney ve batı taraflarda Akdeniz, Karadeniz taraflarında ise nemli karasal iklim görülür. Kuzey tarafları kışın soğuk ve karlı, yazları sıcak ve kuraktır. Ekip biçmeye elverişli geniş düzlükleri yanında dağlık alanları tarıma pek uygun değildir.

Bugün ülkemizin büyük bir kısmının üzerinde olduğu Anadolu, Karadeniz ve Akdeniz tarafından çevrilen bir yarımada. Anadolu’nun doğu sınırı önceleri Fırat Irmağı olarak kabul edilirken artık Türkiye’nin Asya’da kalan kısmı Anadolu olarak adlandırılmaktadır. Anadolu’nun farklı bölge ve kıyılarında türlü iklim ve toprak özellikleri görülmektedir.

Azerbaycan, Kafkasya’nın güneydoğusunda, İran ile Hazar Denizi arasındadır. Buranın dağlık batı ve kuzey kısımları dışında kalan arazisi düzlüktür. Aras-Kura ırmaklarının aktığı topraklar en geniş vadilerdir.

Dicle ve Fırat vadileri, Hazar Denizi’nin güneyi, bugün İran olarak bilinen topraklar, yüksek dağlar, büyük çöller, uzun ırmaklar, tarım alanları ve otlaklarla birçok kısma ayrılmıştır. İran çok dağlık bir arazidir, yüksekliklerde düzlükler boldur. Tarihi olarak Mezopotamya olarak adlandırılan yer ise güneyde Basra Körfezi, doğuda Zagros Dağları, batıda çöller ile çevrelenir. Güneydoğu Toroslardan doğan Dicle ve Fırat güneye akar, Kurne’de birleşir ve Basra Körfezi’nden denize dökülür. Bu saha tarih boyunca verimli tarım arazilerine ev sahipliği yapmıştır.

BOZKIRLILAR VE SU BOYLARI

Eski Türk coğrafyasında su boylarında yayılan bozkırlı konar-göçerleri iyi anlamak lazımdır. Bu tür bir hayat tarzının başlangıcı ise tamamen tabiatın büyük dönüşümüyle ilgilidir. Çok eski tarihlerden itibaren yaşanan iklim değişikliklerinden diğer bütün canlılar gibi insanoğlu da etkilenmiştir. Buzul Çağı'nın ardından insanlar mağaralarda, bilhassa mağaraların girişinde yaşamışlar ve avcılıkla uğraşmışlardır. Sıcaklığın artmasıyla birlikte dağlardaki buzullar yüksekliklere çekilmeye başlamış, buzların erimesiyle birlikte sular kabarmış, pek çok mağara sular altında kalmış ve bu durum insanları mağaradan dışarı çıkmaya zorlamıştır. Kendini korumak isteyen insan önce ev yapmış ve bilhassa su kenarlarındaki sazları ve siva olarak da çamuru kullanmıştır. Çağına göre alet yapmayı öğrenen insan taşı, kemiği, ağacı ve sonunda madeni işlemeyi başarmıştır. İnsan avda, ev işlerinde, tarımda, hayvancılıkta ve madencilikte kullanacağı ilkel kazma, orak, bıçak, balta, mızrak, ok ve benzeri aletleri yapmıştır.¹ Tabiata hükmetme becerisi gelişerek yayılmaya başlayan insanlar için engebesiz düz bozkırlar rahat yaşanabilen alanlar olmuştur. Bozkırda insanlar genelde su kenarlarında, suya yakın yerlerde yaşamışlardır. Başlarda avcılık ve toplayıcılık ile uğraşmışlar, doğada yenilebilecek meyveleri, kökleri, mantarları tüketmişler, yaptıkları ilkel aletlerle su kenarlarındaki küçük kuşları avlamışlardır. Zamanla hayvanlar, bilhassa büyükbaş hayvanlar evcilleştirilmiş, yerleşik vaziyette su kenarlarında yaptıkları ilkel evlerde yaşamışlar ve hayvanları için de ağıl yapmışlardır. Su taşkınları sebebiyle zarar görmeye başlayan insanlar evlerini sulardan iç kısımlara doğru taşımışlar, evlerinin yanında su biriktirdikleri çukurlar kazmışlardır. Hayvan sürülerinin kalabalıklaşmasıyla çiftlik imkânları hayvanları beslemek için ihtiyaçlara cevap veremeyince insanlar evlerinden çok uzaklaşmadan yaylacılık hayatını ve ardından konar-göçer hayatı benimsemişlerdir. Başlarda tercih edilen büyükbaş hayvanların bakımı, hareket ettirilmesi ve kışın doyurulması zorlaşınca kendi kendini besleyebilen, kar altında da olsa otu bulup yiyeabilen, rahatça ve hızla gezebilen koyun beslenmeye başlanmıştır. Büyük sürülerini otlatan, engin otlakları kateden, avlamak üzere süratli hayvanları takip eden insanlar bu arada kendileri için vazgeçilmez olan atı da evcilleştirmişlerdir. Böylece koyun ve at, en kadim devirlerden itibaren bozkırda yaşayan Türklerin hayatına girmiştir.

Bozkırda üretimin iktisadi temeli hayvancılıktır ve coğrafya ile maddî kültür unsurları bozkır kültürünü meydana getirmiştir. Taşınabilir ve portatif evler yâni yurtlar veya çadırlar, giyimler, yiyecekler, türlü el üretimleri engin bozkırların ve dağ düzlüklerinin imkânlarından azami surette istifade etme üzerine kuruludur. Böylece genel olarak kabul edildiği gibi bozkırdakiler, doğrudan mekânın

1. *İstoriya Narodov Uzbekistana*, ed. S. P. Tolstov-V. Y. Zohido, Taşkent 1950, s. 17.

zorlamasıyla besledikleri hayvan etrafında kendine has dünya görüşünü ve sanatı şekillendirmişlerdir.²

Bozkırın fizikî tavsifi, sınırları ve “bozkır” ile tam olarak hangi coğrafi ortamın, hangi bitki örtüsünün kastedildiği konusunda netlik yoktur. Kültür olarak ele alındığında dahi bozkır mefhumunu coğrafya zeminine oturtmakta bazı güçlükler bulunmaktadır. Bozkır olarak addedilen yerlerin çoğunun orman, bozkır ormanı, çöl, yarı çöl ve bozkır çölü olduğu anlaşılmaktadır. Yine de esasında “bozkır” kelimesinin kendisi bitki örtüsüyle ilgilidir. Bozkır, ılıman bölgelerin az yağışlı, karasal iklimin hüküm sürdüğü sahalardaki ot topluluklarıdır.³ Bir başka tarife göre ise bozkır, kurak bölgelerde sert çayırlarla otların ve bunun yanında çalılarla dikenlerin bulunduğu bitki örtüsüdür. Dönence-altı kuşakta, ılıman kuşağın kurak bölgelerini kapsayan bozkır, buradan türlü yönle doğru sokulmaktadır. Bu yerler ortalama sıcaklığa göre yaz yağışlarının az olduğu, ağaçların ve yumuşak çayırların yetişmesini temin edecek nemliliğin yeteri kadar olmadığı yerlerdir. Yaz yağışlarının az olduğu böyle yerlerde kuraklığa dayanabilen bitkiler bulunmaktadır. İlkbaharda bozkır toprakları birden yeşerir ve her yer çayır, çimen, çiçekle dolar. Otlar diz boyudur veya bunu da geçer. Bahar sonunda yeşillikler solmaya başlar ve boz renge bürünür. Yaz ortalarında bu yer sarı, boz rengi alır. Bozkırlar yetişen bitkilere göre çeşitli tiplere ayrılırlar.⁴ Öte yandan tarihi bakımdan “bozkır kuşağı” esasen şöyle tanımlanmaktadır:

Ağaçlı ya da ormanlı bozkır, eğri büğrü ve dar bir şerit hâlinde Kuzey Urallar’dan başlayarak Kazakistan’ın kuzeyinde geçip Hangay ve Hentiy dağlarının, daha az bir ölçüde de Altaylar’ın fazla yüksek olmayan yamaçlarında otlarla kışın yapraklarını döken ağaçların karıştığı Batı Sibiry ovalarının ve Moğolistan’ın güney kenarlarına kadar uzanır. Aslında, Macaristan Havzası da ağaçlı bozkır diye sınıflandırılabilir.⁵

TURAN, TÜRKİSTAN, ORTA ASYA, İÇ ASYA, MERKEZİ ASYA

Türklerin yaşadıkları sahanın çok eski devirlerde “Turan” olarak adlandırıldığı bilinmektedir. Firdevsî’ye göre Turan, Türklerin memleketidir.⁶ Sakalar hakkında bilgi veren çeşitli kaynaklarda farklı biçimlerde geçen bu kelime eski Persler ve

2. S. V. Danilov, *Goroda v Koçevih Obşçestvah Tsentralnoy Azii*, Ulan-Ude 2004, s. 30.

3. Hâmit İnandık, *Bitkiler Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1969, s. 102.

4. Reşat İzbirak, *Coğrafya Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1992, s. 45.

5. R. N. Taffe, “Coğrafi Ortam”, çev. M. Tunçay, *Erken İç Asya Tarihi*, ed. D. Sinor, İstanbul 2000, s. 51.

6. V. Minorsky, “Tûrân”, *İA*, XII/2, s. 107-109.

Ermeniler, yine bazı kavimler arasında yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Avesta'da Turan ve Türkistan kelimesi geçmekte ve Tanrı Dağları'nın doğusundan İdil Irmağı, Seyhun ve Ceyhun, Horasan arasında kalan topraklar kastedilmektedir.⁷

Yazılı kaynaklarda "Türkistan" sözüne çok eski çağlardan itibaren rastlanmaktadır. Mesela "Turkastanak" şeklinde eski Greklerin "İskitya" kelimesine karşılık olarak V. yüzyılda yaşamış olan (eseri VII. yüzyıla da tarihlendirilir) Ermeni tarihçisi Musa Horenki (Moses Xorenac'i) tarafından kullanılmış ve batıda İdil, doğuda İmaos yani Tanrı Dağları'nın doğu tarafları, güneyde Maveraünnehir mukabili olan Sogd ile Arık yani Horasan arasındaki topraklara atfedilmiştir.⁸ Grek kaynaklarında henüz VI. yüzyılda, Türkistan için Türk adına bitişen Yunanca – *hia-* ekiyle "Turkhia" denilmiştir.⁹ Turfan'da bulunan ve 639 yılına tarihlenen bir Sogd belgesinde Türkistan, "twrkstn" şeklinde kaydedilmiştir.¹⁰ Çinlilerin Doğu Türkistan için kullandıkları Xiyu yani "Batı Toprakları" adı ise Han Hanedanlığı devrinde (MÖ 206-MS 220) daha çok Tanrı Dağları'nın güneyinden kıvrılan yol üzerindeki Yumen yani "Yeşimtaş Kapısı"nın batısındaki topraklar için kullanılmıştır.

Bozkırı ifade eden ve bazen de Türkistan sözünü unutturmak üzere müracaat edilen Orta Asya, İç Asya, Merkezi Asya gibi tabirler coğrafya ve kültür yanında siyaset saikinden de hareket etmektedir. Coğrafi kavram olarak "Orta Asya" eski bir tarihe sahip değildir. 1843 yılında üç ciltlik eserini Paris'te yayınlayan coğrafyacı Alexander von Humboldt, kendine has özellikleri olan bir bölgeyi tanımlamış, iç drenaj sistemine sahip ve dağ zincirleriyle çevrili olmasını göz önünde bulundurarak Orta Asya kavramını dile getirmiştir. Sonra bu tabir tekrar tanımlanmış, bölgenin sınırları farklı değişkenlere göre hem daha geniş ve hem daha dar anlamda tekrar çizilmiştir.¹¹ Orta Asya adı bugünkü Doğu ve Batı Türkistan'a ilişkin olarak kullanılmakta, çok daha geniş bir coğrafi-medenî birliğe işaret etmektedir. Bu görüşe göre büyük yerleşik medeniyetler güneyde, Asya kıtasının kenarlarında batıdan doğuya doğru Samî medeniyetleri, İran, Hindistan, Hindîçin, Çin ve Japonya olmak üzere konumlanmıştır. Böylece kıtanın kuzeyindeki tayga ve tundra kuşağı ile güneyde zikredilen yerlerin arası İç Asya olarak ifade edilebilir.¹² Bozkırın bu kadar öne çıkması sadece doğal şartları sebebiyle değildir. Haklı bazı görüşlere göre

7. Baymirza Hayit, "Türkistan Terimi Üzerine", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 53, (1988), s. 23.

8. Zeki Velidi Togan, *Türk Türkistan*, Toprak Yayınları, İstanbul 1960, s. 14.

9. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2003, s. 45.

10. Yoshida Toyo-Moriyasu Takao, "Shinkyō Uiguru Jichiku Hakubutsukan. Kōji-shi Kōshō Koku Jidai Sogudo Bun On'nadorei Baibai Bunsho", *Kōbe Shi Gaikoku Gaku Kenkyū*, 1, (1988), s. 5, 14.

11. V. M. Masson, "The Environment", *History of Civilizations of Central Asia*, C. I, ed. A. H. Dani-V. M. Masson, Unesco Publishing, Paris 1992, s. 28.

12. I. Vársay, *Eski İç Asya Tarihi*, çev. İ. Doğan, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2007, s. 22-23.

eski İç Asya'da güçlü ve geniş alana yayılmış bir siyasi yapıyı kaldırabilecek tek doğal mekân bozkır düzlükleridir. Kuzey tundrası, ormanlık bölge ve çölün tabiat imkânları ise bölgede güçlü devletlerin teşkilini engellemiştir.¹³

KURAKLIK

Eski Türklerin coğrafyasının en önemli gerçeği kuraklıktır. Türkistan'da, kuzeydoğudan güneybatıya doğru, bir başka ifadeyle doğuda Moğolistan yaylasından başlayıp merkezi Asya üzerinden batıya, Aral Gölü'ne, Hazar Denizi'ne ve Karadeniz'in kuzeyine ve yine güneyde Afrika'nın Sahra Çölü'ne kadar uzanan saha, büyük kuraklık kuşağıdır. Bu yönüyle kuraklık kuşağı dört bir yandaki denizlerin tesirlerinden mahrumdur. Burada kuzeydoğudan güneybatıya kesintisiz bir şekilde uzanan kuraklık kuşağının kuzey kısmı, yani Çin Seddi ve Tanrı Dağları zincirinden Aral Gölü, Hazar Denizi ve Karadeniz'in kuzeyine bağlanan kuşağın kuzeyi kuraklıktan çok etkilenmemiştir. Kuraklık kuşağının en önemli özelliği bir gün ve bir yıl içerisindeki en yüksek ve en düşük ısı dereceleri arasındaki büyük farklılıklardır. Bir başka husus ise ortalama yağış miktarının çok düşük olmasıdır. Kuraklık kuşağında otlak sahalar ile çölleri birlikte uzanmaktadır. Böylelikle bitki örtüsü, sıcaklık ve yağış ortalaması faktörleri sebebiyle insanlar, beslenebilmek için hayvan bakmaya öncelik vermişlerdir. Aynı zamanda, daha az olmak üzere toprağı da ekip biçmişlerdir. Bozkırın güneyindeki çöl bölgeleri içinde kalan vahalarda yerleşmişlerdir. İç Asya'nın kuzey kısmı nemli orman kuşağıdır, doğu kısmını güneyinden ayıran bir nemli tarla/ekincilik kuşağı mevcuttur, güneybatı kısmının ucundan ise bozkır kuşağı başlamaktadır. Böylece Türkistan'ın denizlerden uzak ve aynı zamanda orman kuşağı ve nemli tarla-ekincilik kuşağından olmayan kısmı, kuraklık kuşağı olmaktadır.¹⁴

Kuraklıkla ilgili görüşlere göre Türkistan'daki suların hepsi içeride kalmakta, denize ulaşmamaktadır. Bu "iç" ile "etraf" bölgeleri arasındaki ayrım elbette doğrudan iklim verilerine dayanır. Kuraklık suyu tüketmektedir, dolayısıyla Türkistan'ın "iç" bölgelerinde kurak iklim hâkimdir. Araştırmacılara göre dünyanın diğer yerlerinde kurak bölgelerin çoğu "dış" merkezlidir, daha düşük enlemlerde kıtaların batı kıyılarına kadar uzanırlar ve doğrudan okyanusu sınırlarlar. Bu bakımdan bütün kıtaların merkez bölgelerini kurak iklimle özdeşleştirmek doğru değildir. Bu örnek Sahra'ya uymaktadır ancak Orta Afrika tanımı için çöle müracaat

13. Denis Sinor, "İç Asya Kavramı", çev. R. Sezer, *Erken İç Asya Tarihi*, ed., D. Sinor, İstanbul 2000, s. 15.

14. Matsuda Hisao-Kobayashi Gen, *Kansō Ajia Bunka Shiron*, Tokyo 1938, s. 20-21; Mori Masao, *Yūboku Kiba Minzoku Kokka*, Tokyo 1967, s. 21-22.

edilmez. Türkistan tümüyle kurak bir bölge değildir. Büyük ırmaklara kaynaklık eder; bunların çoğu çevredeki çöllere ya da çöl benzeri yerlere dökülür. Ceyhun ve Seyhun ırmakları Aral Gölü'ne dökülür; Tanrı Dağları'nın yedi ırmağı Balkaş Gölü'nde son bulur; Lop Nor ya da onun yerine geçen göl Tarım Havzası'nın son gölüdür. Asya'daki diğer ırmaklar olan Sarı Irmak ve Yangtze, Mekong ve Salween, Brahmaputra ve İndus denize ulaşırlar; bunun nedeni ise geçtikleri kurak bölgelerde tamamen emilmemeleridir. Büyük ırmaklar kurak bir iklimde doğamaz; oralarında bütün yağışlar buharlaşıp yerinde yok olur. Bununla birlikte bu her zaman hemen gerçekleşmez. Şiddetli yağmur sağanaklarının suyu, kaybolmadan önce yüzeyde belirli bir uzunlukta akar. Bu nedenle, kurak Türkistan'da geçici su yolları vardır; bunlar aktıkları araziye aşındırır ve alüvyon biriktirirler.¹⁵

Türkistan'daki kurak hat, Sahra kıyılarından Arabistan ve İran'a uzanan eski dünyanın kurak kuşağının bittiği yerdeki yükseklikten ve kendi yüzey özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Mesela Himalaya, Pamir, Tanrı Dağları gibi yüksek dağlar, Tibet'in iç platosundan ve üç tarafı yüksek dağlarla çevrili olan ve deniz rüzgârlarının gelemediği, yani kuzeydoğuya doğru sadece kısmen açık olan Tarım Havzası'ndan atmosferik nemi uzak tutar. Türkistan'a ulaşabilen az nem, dağlık sınırının dış taraflarında çökeler ve sadece çok küçük bir kısmı iç kısımlara girebilir. Bu nedenle hem kurak hem de kar çizgisi burada çok yüksekte uzanır. Bu yüzden kuraklığın kar sınırına yakın yüksekliklerde görülmesi çok önemlidir. Türkistan'ın kurak sahasında kış boyunca karla kaplı ve yaz boyunca oldukça çorak bir toprak vardır. Kurak ve kısmen çöl olan ve kendilerine ait ırmakları bulunmayan Turan ovaları, düşük rakımları nedeniyle nival ("karlı") veya subnival iklime temas etmez. Moğolistan da Asya'nın kurak bölgelerine aittir, Gobi kısmen gerçek bir çöldür ancak batı havzaları dışında civardan ırmak almaz. Kurak iklimi, bu dağların nival ve subnival ikliminden her zaman ormanların bulunduğu nemli bir kuşakla ayrılır. Sadece kurak bölge sürekli kar bölgesine o kadar yaklaşır ki, başka yerlerde her ikisinin arasına giren nemli iklim sadece çevrede rol oynar. Bu, başlangıçta kurak olan bir iklimin çok yüksek ve sürekli yükselti ile bir araya gelmesinin sonucudur. Turan ve Moğolistan'da böyle bir durum söz konusu değildir; her iki bölgede de çok geniş yarımadalar oluşmuştur; bir zamanlar kumlu çöllerin yakınında bulunan dağlar tamamen aşınmıştır ve Gobi bölgesinin kumları kumtaşlarından elde edilmiş gibi görünmektedir. Kuzey Turan ve Gobi, Türkistan'ın ancak milyonlarca yıl sonra ulaşacağı bir değişim durumunu temsil eder ve bu son durumdan çok uzak olduğu için çöl şartlarından farklıdır.¹⁶

15. Albrecht Penck, "Central Asia", *The Geographical Journal*, C. 76, S. 6, (1930), s. 477-478.

16. Penck, "Central Asia", s. 481-482.